

ORTA ASYADA TARİKATLAR *

Alexandra Bennigsen **
Fransızca'dan çeviren :
Doç. Dr. Osman Türker

Yarım asırdan fazla bir zamandan beri yetkililerin, geçmişin ön yargılarından ve bätıl inançlarından ve dolayısıyla dinden tamamıyla arındırılmış yeni bir toplum inşa ettiklerini iddia ettikleri SSCB'de, tasavvufun hakikaten tam bir yayılma halinde olması ve şu anda sadece dinî değil, fakat aynı zamanda siyasi bakımdan Devrim öncesine nisbetle muhtemelen daha da etkili bir gücü temsil etmesi mantığa aykırı gibi gelebilir.

Tıpkı XIII. asırda Cengiz Han istilâsının Orta Asya'da resmî İslâmî (zâhiri (exotérique) İslâm) "Müessesesi" yı yıktığı ve buna karşılık tasavvufun halk kitlelerinin içirisine yerleşmek suretiyle Hz. Peygamber'in dinini koruduğu gibi, XX. asırda da Marksizm-Leninizm'in yerleşmesi "tarikat" ların yayılmasını teşvik etmiştir.

---

* Ecole des hautes Etudes en Sciences sociales (Paris) Öğretim Üyelüğünden emekli iken Haziran 1988'de ölen yazarın bu makalesi, A. Popovic ve G. Veinstein'in yayına hazırladıkları ve uluslararası bir sempozyuma sunulan tebliğlerin yer aldığı "Les Ordres Mystiques Dans l'Islam. Cheminements et Situation Actuelle" adlı eserde yer almaktadır (Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1985, s. 27-36). Makale kaleme alındığında SSCB henüz dağılmamış olduğu için, okunurken bölgenin o zamanki şartları ve idarî sistemi göz önünde bulundurulmalıdır.

**Bu makalenin yazarı A. Bennigsen, SSCB sınırlarına dahil bölgelerdeki Türk-İslâm kültürü hakkında dünyaca tanınmış uzmanlardan biridir. SSCB genelindeki İslâmî tarikatlar hakkında, Chantal Lemercier Quekuejay ile birlikte "Süfi ve Komiser. Rusya'da İslâm Tarikatları" adında müstaklil bir de kitap yazmıştır. Söz konusu bölgedeki İslâm tarikatlarının özellikle yakın geçmiş ve günümüzdeki durumu hakkında oldukça detaylı ve dokümanter bilgiler ihtiva eden bu kitap, tarafımızdan tercüme edilerek Akçağ yayınları arasında neşredilmiştir (Ankara, 1988)

Tarikatların gelişimi açısından Sovyetler Birliği'ndeki İslâmiyet birbirinden çok farklı üç ayrı bölgeyi kapsamaktadır : Orta Asya, Kuzey Kafkasya ve Orta Volga. Bunlardan ikincisi bu eserde Bayan Lemercier-Quellejey tarafından ele alınacaktır***. Orta Volga'nın Tatar ülkesinde tarikatlar (Yesevîyye, daha sonra da Nakşebendîyye), XIX. asrın sonundaki yeni (cedîd) reformcu harekette önemli bir rol oynamıştır. Fakat onlar hakkında hiçbir yeni bilgiye sahip değiliz. Ancak öyle görünüyor ki bu tarikatlar bu bölgede çöküş halindedirler.

Orta Asya için olduğu kadar Kuzey Kafkasya için de geçerli olan, giriş mahiyetinde bazı genel hatırlatmaların yapılması gerekir.

SSCB resmîyette, -İslâm da dahil- bütün dinlerin er veya geç yok olmak zorunda olduğu dinsiz (athée) bir ülkedir. Bununla beraber, mevcut durumu iyi anlama hususunda Sovyet Devleti ile Komünist Parti birbirlerinden oldukça farklı bir tavır içerisindedirler.

Devlet nisbeten toleranslı ve tarafsızdır. Sovyet Anayasası hem ibadet hürriyetini (âdâb-ı muâşeret, ahlâk ve kamu düzeni sınırları içerisinde) hem de din aleyhtarı propaganda hürriyetini garanti etmektedir. Fakat İslâmiyet söz konusu olduğunda, cami dışında her türlü dini faaliyet gibi, her türlü dini propaganda da katı bir şekilde yasaklanmıştır. Orada, Devlet Kilise'den ayrı olduğu gibi, okul da Kilise'den ayndır.

Buna karşılık Komünist Partisi dini, olduğu gibi yok olması gereken, Sosyalizm öncesine ait ve dolayısıyla zararlı bir mazinin kalıntısı olarak kabul etmektedir. Artık tolerans geçerli değildir ve din yok edilmek zorundadır. Teori bu şekildedir.

Pratikte ise, 1943'ten bu tarafa SSCB'de camiler, Sovyet yönetim teşkilâtına entegre olmuşlardır. Bu Camiler "evcilleştirilmiş" ve gerçekten (belki de biraz aşırı bir şekilde, bastırılmış bir imaj yaratmak için) birer "Bakanlık kuruluşları" haline gelmişlerdir.

***Sözü edilen bu makale de tarafımızdan tercüme edilerek elinizdeki dergide neşredilmiş bulunmaktadır.

Taşkent, Ufa, Buynaksk ve Bakü'deki dört müftülüğü ile dört dinî Nâzırlık (yönetim) ihtiva eden "resmî İslâm", Brejnev rejimi altında, Sovyet Devleti'nin kendisiyle karmaşık bir pazarlığa girdiği ve ona dahilî ve harici iki ayrı sahada katkıda bulunduğu bir yardımcı haline gelmiştir. Harici sahada, yabancı müslüman ülkelerde İslâm dostu bir SSCB imajı yaratmak için yaptığı propagandayı (ajitprop) iki katına çıkarmakta; dahilî sahada ise müslümanların rejime karşı hukuki statüsünü başarısız bir şekilde garanti etmiş olmaktadır. Nitekim resmî İslâm, iki bin adet din görevlisini kontrol etmekte, kırk-elli bin civarındaki müslüman halk için ibadete açık dörtüç camii ile faaliyet halindeki iki medreseyi idare etmekte ve nihayet "*Doğu Sovyet Müslümanları*" adında bir tek dinî süreli yayın neşretmektedir. Ancak bu dergi den de Özbekçe (Arap harfleriyle), Farsça, Fransızca ve İngilizce olarak neşredildiği için müslümanlar faydalanamamaktadır.

Bu resmî İslâm'ın şekli yönü üzerinde daha fazla durmak faydasızdır. Şüphesiz İslâm'ın bu zahiri (extérieur) yönü üzerinde durmak Sovyet hükümeti açısından faydalıdır. Fakat İslâm'ın bu yönü oradaki müslümanların en basit dinî ihtiyaçlarını dahi tatmin etmekten son derece yoksundur. Şayet buna rağmen orada İslâm dinî bir iman, bir hayat tarzı ve bir dinî yaşantı olarak varlığını devam ettirmişse, bu, "*tarikat*" lar sayesinde olmuştur. Bütün en yeni Sovyet kaynakları (70 ve 80'li yıllara ait din sosyolojisi ankétleri) da müslümanlar arasında dinsizlerin oranının toplam nüfusun % 20'sinin altında olduğunu (bu oran hıristiyanlarda % 80 olduğu halde), geri kalan % 80'in de, geleneksel fanatikler, müteredditler, inanmayan fakat ibadetleri yerine getirenler gibi çeşitli kategorilerdeki müslümanlardan teşekkül ettiğini doğrulamaktadır. Sovyet kaynaklarının "*fanatik müslüman*" dedikleri ve aktif müslümanları teşkil eden kimseler ise bölgelere göre ortalama % 15-20 civarındadır. Tarikat mensupları bu "*fanatik*" lerin büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

"*Paralel İslâm*" ("*tarikat*"lar şeklinde) ise Sovyet yasası açısından illegaldirler. Gerçekten de süfi tarikatlar, SSCB Ceza Kanunu ile, az-çok onlara uyan müslüman Cumhuriyet'lerin ceza

kanununun birçok maddelerini ihlâl etmektedirler. Bu maddeler şunlardır :

1- Siyasi derneklerle ilgili kanun (diğer Cumhuriyetlere örnek teşkil eden Özbekistan Ceza Kanunu'nun 156. maddesi) :

"Sadece Komünist Partisi legal bir varlığa sahiptir."; "Şayet Sovyet İktidarı devirmek maksadıyla siyasi bir dernek kurulursa, üyeleri ölüm cezasına çarptırılır".

2- İbadetlerle ilgili kanun (Özbekistan Ceza Kanunu'nun 159. maddesi) : Resmen kayıtlı olmayan her türlü dîni toplantı iki yıl hapisle cezalandırılır (bu kanun maddesi gizlice ibadet yapılan evleri hedef almaktadır).

3- Dîni propaganda ile ilgili kanun (Özbekistan Ceza Kanunu'nun 157. maddesi) : "Bâtil inanç" ları teşvik etmenin cezası üç yıl hapse mahkûmiyettir. Çocukları buna teşvik etmenin cezası daha da ağırdır.

4- Cami ile Okul'un ayrılmasıyla ilgili kanun : Gizli dîni okullar açmanın cezası iki yıl haptir.

Diğer taraftan, şu faaliyetler de kanuna aykırı (illegal) olup, Özbek Ceza Kanunu'nca yasaklanmıştır : "Başboş (resmen yetkili olmayan) dîn adamları", kutsal yerleri ziyaret etmek, dîni eserleri tekrar neşredip dağıtmak.

Şu halde SSCB'de "tarikat"lar gayri kanûni ve takibata tabi tutulması gereken, fakat her nasılsa gizli olmayan dernekler durumundadır. Tarikatlar SSCB'nin bütün müslüman Cumhuriyet'lerinde temsil edilmemektedir ve canlılıkları her yerde aynı değildir. Tarikatların faal oluşu birçok faktöre bağlı olup, bunlardan özellikle şu üçü önemlidir :

1- Rus istilası ile istilâcılarının bastırmaları gerektiği direnişin karakteri : Kafkasya'dan farklı olarak Orta Asya hiçbir direnişle karşılaşmadan veya ufak bir direnişten sonra çok çabuk istilâ edilmiştir. Nakşbendiyye'nin Çirçik (1872), Gök Tepe (1879-1881) ve Andican (1896) İsyanlarını yönetmeleri dışında, tarikatlar direnişin

yöneticiliği rolünü üstlenememişlerdir.

2- Müslüman halkın sosyal yapısı : Devrim'den bu tarafa, SSCB'de tarikatlarla kabileler arasında sıkı bir ilişki kurulmuştur. Tarikatlar son derece merkezi olmayan bir özelliğe sahip olup, tarikatların her alt gurubu (Kafkasya terminolojisine göre "utrâ") az veya çok katı bir şekilde bir kabile (veya bir kabile kolu) ile, hattâ bazan bilhassa Kafkasya'da, bölünmemiş bir tek aile ile sınırlıdır. Bu durum tarikat mensuplarının, gerekli dürüstlüğü iki misline çıkması nedeniyle kendilerini daha iyi muhafaza etmelerini sağlamaktadır. Bugün, müslüman toplumun kabile yapısını koruduğu yerlerde tarikatlar özel bir dinamizme sahiptirler : Kuzey Kafkasya'da Çeçen-İnguş Cumhuriyeti ile Dağıstan'ın durumu böyledir. Orta Asya'da da Türkmenistan, Kırgızistan ve kabile özelliği taşıyan Özbekler (Lokay'lar) bu durumdadırlar. Halbuki buralar Devrim'e kadar, "en az müslümanlaşmış" durumda olan eski göçebe bölgeleri idiler.

3- Resmî İslâm'ın aktif olması veya olmaması : Gerçekten de, Resmî İslâm'ın gelişmemiş olduğu yerlerde tarikatların aktif ve dinamik olduğunu müşahede edebilmekteyiz. Türkmenistan'da iki milyon nüfusa karşılık dört cami mevcuttur; Kırgızistan'da bütün camiler güneyde olup, kuzey kısmında hiç cami yoktur; Çeçenistan'da 1973 ile 1978 arasında bir tek cami açılmıştır. Niçin ? Resmî İslâmî kuruluşların bulunmayışı tasavvufun yayılmasını teşvik mi ediyor, yoksa aksine bu durum resmî İslâm'ın çöküş halinde olmasından ziyade tarikatların aktif oluşundan mı kaynaklanmaktadır ? Sovyet kaynakları bu iki çelişkili izahı vermektedir. SSCB'nin her yerinde, yirmi yıldan bu tarafa İslâmî asilyetçiliğin (fundamentalisme) uyanışına (ihvânî'l-Müslîmin hareketine veya Humeyniciliğe paralel olarak) şahit olmaktayız. Bazı özel şartlardan dolayı bu hareket tarikatlar tarafından ele geçirilmiştir. Bundan böyle tarikatların tarihî bütünlükçü devrimci hareketten ayrılmaz bir vaziyettedir. Devrimci hareketteki tutkunluğu temin eden tarikatlardır. Buna karşılık tarikatların prestij ve ideolojisini temin eden de bu "red" (rejet) hareketidir.

SSCB'de tarikatların genel durumu bu vaziyettedir.

Kuzey Kafkasya hakkında pek çok bilgi bulunmasına karşılık, Orta Asya ile ilgili bilgiler oldukça yetersizdir ve hiç şüphesiz, neredeyse bir istina olarak, tarikatlara son derece düşman olan Sovyet resmi kaynaklarına başvurmak gerekmektedir.

Şu halde, doğrudan doğruya bu kaynaklara dayanan müşahedelerin şüphesiyle karşılanmaları gerekecektir.

1- Tarikatların belli bölgelerle sınırlandırılması :

Sovyet kaynakları şu dört bölgede tarikatların faaliyette bulduklarını haber vermektedir (sıralama, faaliyetin daha fazla olduğu bölgeden daha az olduğu bölgeye doğru yapılmıştır) :

a) Toplumun kabîle yapısının sosyal ve siyasi bir realite olarak hâlâ mükemmel bir tarzda hissedildiği Türkmenistan. Türkmen kabîlelerinden beş tanesi özel bir rol oynamakta olup, bunlar "kutsal kabîle" leri teşkil etmektedir. Bunlar, Hoca, Şih, Seyyid, Ata ve Mücavir (Müdjewir) kabîle ("Evlâd")leridir. Bu kabîleler Hz. Peygamber'in veya ilk üç halifenin soyundan geldiklerini iddia etmekte ve bütün sûfi tarikatlara tevarüs esasına dayanan şeyh ("İşari") ler temin etmektedirler. Demidev adlı Sovyet uzmanın Aşkabad'lı jokeyin hikâyesini (bir tarikata mensup olan jokey bütün yarışları kazanıyordu) örnek gösterdiği gibi, bu kabîle ("evlâd") lerin bütün üyeleri büyük bir saygınlığa sahiptirler.

b) Fergana vadisinin doğu kısmını teşkil eden ve klânların iyi muhafaza edilmiş oldukları Kırgızistan'ın güney kısmı.

c) Özbekistan'ın dağlık doğu kısmı ve güney kısmı (Lokay kabîlelerinin eski göçebe bölgesi) ile Tacikistan'ın tamamı.

Bu üç bölge aynı zamanda Basmacılar hareketinin 1920'den 1928'e kadar en başarılı olduğu ve yeni Sovyet kaynaklarının süflilerin bu hareketteki rolünün önemini ortaya koyduğu bölgelerdir.

d) Kazakistan'ın güney kısmını teşkil eden Sırt Derya, Alma Ata ve Cambul bölgeleri.

Bununla beraber II. Dünya Savaşı'ndan bu tarafa Sovyet kaynakları tarikatların bölgelere dağılımının kalıcı (statik) bir özellik arz etmeyip, sürekli değiştiğini göstermektedir. Öyle görünüyor ki, tasavvuf özellikle şu iki istikamette yayılmıştır : Kazakistan'a doğru (güneyden kuzeye doğru) ve şehirlere doğru (köylerden şehirlere doğru).

2- Çeşitli tarikatlar :

Orta Asya'da dört tarikat temsil edilmektedir. Bunlardan üçü yerli olup, dördüncüsü ise ithal edilmiştir (iki defa). Bu tarikatlar şunlardır :

a) Kübreviyye : Türbesi Kunia Urgenç'te bulunan Necmüddin Kübrâ (1221'de Moğollar tarafından Urgenç'te şehit edilmiştir) tarafından kurulmuştur. Bu tarikat sadece Türkmenistan'ın kuzeyi (Harezmi) ile Karakalpakistan'da bulunmaktadır. Kübreviyye'de sesli (celî) "zikir" icra edilir.

b) Yeseviyye : Türbesi eskiden "Yesi" adı verilen Türkistan şehrinde (Kazakistan'ın güneyinde) olan Ahmed Yesevi (öl. 1167) tarafından kurulmuştur. Ahmed Yesevi Yûsuf Hemedani'nin (türbesi Bayram Ali'dedir) talebesi olmuştur. Bu tarikatın mensupları sesli (celî) "zikir" icra etmekte iken, şu anda gizli kalmayı istediklerinden sessiz (hafî) zikir icra etmektedirler. Şu anda tarikatın merkezi Fergana vadisidir. Tarikat müntesipleri Özbekler, Kırgızlar, Tacikler ve Kazaklar'dan teşekkül etmektedir.

1917'ye kadar oldukça mistik bir özellik taşıyan ve siyasetle uğraşmayan bu tarikat, bu tarihten sonra tam aksine Laçiler ve Atlı İşanlar (Çaçtun Eşander) adında oldukça siyasi iki tali kola ayrılmıştır.

c) Nakşendîyye : Türbesi Buhara'da bulunan Bahâuddin Nakşend (öl. 1388) tarafından kurulmuştur. Bu tarikat, bütün Orta Asya'da müntesipleri bulunan en kalabalık tarikattır. Nakşendîyye sessiz (hafî) "zikir" icra etmektedir.

Bu tarikat, Andican, Çirçik ve Gök Tepe isyanları diye bilinen bir kaç Rus aleyhtarı ayaklanmanın liderleri ile Sovyet rejimi altında vuku bulan Basmacı hareketinin birçok liderini yetiştirmiştir.

d) Kâdirîyye : Eski bir Bağdat tarikatı olan Kâdirîyye, 1166'da vefat etmiş olan Abdulkâdir Cilanî tarafından kurulmuştur. Kâdirîyye'de sesli (celî) zikir icra edilir. Bu tarikat Orta Asya'da iki ayrı dönemde yayılma göstermiştir : İlk defa Orta Çağ'da XIII. ve XIV. asırlarda şimdiki Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan'da; ikinci defa da İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Çeçenler'in güney Kazakistan'a sürgün edilmeleri sayesinde "Kunta Hacı" veya "Zikirçiler" adı altında yayılmıştır.

Kâdirîyye'nin en son ve en katı kol ("vird") u olan Veyis (=Üveys) Hacı (bir Çeçen'dir) kolu da 50'li yıllarda Kazakistan'da kurulmuştur. 60'lı yıllarda Kafkasya'lı sürgünlere hakları geri verilip tekrar ülkelerine döndüklerinde (hatta bu hususta onlara mücadele edilmeden önce), Kazak ve Kafkasya'lı Kâdirî gurupları Kazakistan'da kaldılar ve oradan Kuzey Kırgızistan'a ve Özbekistan'a yayıldılar.

Fakat Orta Asya'daki tarikatlardan bahsedildiğinde, bu tarikatlar arasındaki farkları abartmaktan sakınmak gerekir.

Bir asırdan beri (Rus istilasından ve hattâ 1917 devriminden beri) Orta Asya'da (fakat Kafkasya'da değil) bir uzlaştırmacılık (syncretisme) olayı ortaya çıkmaktadır. "Zikir" ler birbirine benzer hale gelmektedir. Nakşendîyye'nin şarkı eşliğinde zikir icra ettiği vakti olmakta, halbuki diğer tarikatlar -bilhassa Yesevîler- emniyet tedbiri olarak sessiz (hafî) zikri kabul etmektedirler. Böylece aradaki farklar ortadan kalkmakta ve tarikatlar birbiri içine girmektedir. Öyle ki, tarikat mensupları hangi tarikata mensup olduklarını artık pek iyi

bilmemekte -diğer tarikatlardan çok farklı olan Kadriyye'nin "yeni formül"üne mensup kimseler istisna teşkil etmekte ve onlara karışmamaktadır- veya daha ziyade, 1917'den önce kullanılmış ve bugün de giderek kullanılan bir terim olan "işarizm" adında bir tek tarikat mevcut olduğunu kabul etmektedirler.

Yukarıda zikredilen dört tarikatın yanı sıra, Rus ve Sovyet yazarların "kalenderler tarikatı" dedikleri, "başiboş" kimselerden teşekkül eden, bunun yanında derviş ve şaman görünümünde olan fakat gerçek anlamda bir "tarikat" oluşturmayan kimseler de mevcuttur. Bunların merkezi Semerkand yakınındaki Şeyh Safa türbesi ("mezar")dır.

Nihayet son olarak, Kurgızistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Tacikistan'da hâlâ gerçek şamanlar bulunmaktadır (fakat tarikatların şamanist yönünü özellikle vurgulamaya çalışan Sovyet kaynaklarına güvenmemek gerekir). Bu şamanlar, özellikle Arapça dualar okumak suretiyle süfilerin bazı fiillerini taklit eden geleneksel büyücü doktorlardır.

3- Tarikata üye temini ve canlılık kazandırılması :

Orta Asya'da tarikatlar, gerek işçi gerekse entellektüel kesimde, şehir halkından ziyade kırsal kesimde yaşayanlardan üye temin etmektedirler. Yeni Sovyet kaynaklarına göre tarikat mensuplarının % 50'si tevarüsen, % 25'i de davet sonucu tarikata üye olmuşlardır. % 25'i ise bu konuda bir cevap vermemiştir.

En azından bunların çoğu Ehl-i Kur'an (Özbekistan)'ın köy cemaatlerinde tarikata dahil olmaktadır.

Orta Asya'da tarikatların canlanması, yeni tarikatların ortaya çıkması ile, veya eski tarikatların hem bir mistik tarikatı, hem de gizli bir siyasi partiyi andıran guruplara dönüşmesi suretiyle olmaktadır. Bu guruplardan başlıca üç tanesini zikredebiliriz (bunların sayısı belki daha da fazladır; çünkü bilgi kaynaklarımız sadece Sovyet kaynaklarıdır ve bu kaynakların tasavvufun kütleler üzerindeki

tesirini abartmakta hiçbir menfaati yoktur). Öyle görünüyor ki, bu üç gurubun hepsi de batıl olma (hétérodoxe) nin sınırındadır. Çünkü bu guruplara mensup kimseler müslüman cemaatten az veya çok ayrı kalmakta ve diğer müslümanları sapık kimseler (veya hattâ gayri müslim kimseler) olarak kabul etmektedirler.

Bu guruplar, Laçiler, Atlı İşanlar ve Veyis Hacılar'dır.

a) Laçiler, Yeseviye'den doğmuş bir tarikat olup, Kokand hanı tarafından sapıklık suçundan idam edilen Şeyh Sanıvar tarafından kurulmuştur. Laçiler'e göre "Kâfirler"ın iktidarıyla uzlaşma halinde olan herkes "kâfirdir". Bu tarikat, Nakşbendtiye'nin bir kolu olup, Bahauddin Vâizov tarafından 1880'de Kazan'da kurulan Vâiziler tarikatı veya Vâizov'un Allah Alayı'nı andırmaktadır.

b) Atlı İşanlar : Bu tarikat Yeseviye'nin bir kolu olup, 1918-1920'de Ebûmuttalib Satıbaliev (bir Basmacı'dır) tarafından kurulmuştur. Sivil savaş sırasında Atlı İşanlar Laçiler'in aksine bir yol takip etmişler ve Basmacılar hareketinde önemli bir rol oynamışlardır. Mambetaliev'e göre, birçok basmacı Kurbaşı bu tarikata intisab etmiştir. Bunlar : Körşimat, İslâm Körbaşı Hal-Hoca, Molla Dehkan, vb. kimselerdir.

Bu tarikat 1928'den bu tarafa askerlik hizmetini kabul etmemeleri sebebiyle Sovyet aleyhtarı faaliyetle suçlandığı için gizlilik içerisine girmiştir. 1935'te bu tarikat mensuplarının "maskesi düşürülmüş ve sindirilmişlerdir". Bunlar 1952-1953'te tekrar keşfedilmiş ve 60'lı yılların sonuna doğru yöneticileri "terörizm" suçundan takibata maruz bırakılmış ve idam edilmişlerdir. Bu tarikatın faaliyeti de daima gizlidir. Bunlar "kitmân" (takıyye) prensibini uygulamaktadırlar.

Atlı İşanlar, Fergana vadisinin tamamında, özellikle de Kırgız, Özbek ve Tacikler'in bulunduğu kısmında mevcuttur. Bazı yeni Sovyet kaynakları onların "ctrayet faaliyet"nden bahsetmektedir.

c) "*Beyaz Kalpaklar*" da denilen Veyis (Üveys) Hacılar : Bunlar, Kâdiriyye'nin bir kolu olup, Veyis (Üveys) Zagiev adında bir Çeçen tarafından Çeçenler ve İnguşlar için kurulmuş, daha sonra da Kazaklar arasında yayılmıştır. Bu gurup sünni bir tarikat olmakla beraber, diğer müslümanlardan ayrı bir mezheb olacak kadar bağımsızlığı teşvik etmektedir. Müntesipleri, kendilerinden olmayanlarla yemek yemezler. Başkalarına kız alıp vermezler, okula çocuklarını vermezler, askere gitmezler ve vergi vermezler. Bunlar, cinayet suçundan takibata uğramaktadırlar. "*Celi (sesli) zıkr*"leri dans ve müzik aletleri eşliğinde icra edilir. Sürgün edilmiş olan kimselerin kendi ülkelerine dönmeleri sayesinde Veyis Hacılar Çeçenistan'a naklolundular. Fakat Kazakistan'da hâlâ müntesipleri vardır. Şu halde bu tarikat, sırf Kafkasya'ya ait bir tarikat değildir.

4- Tarikatlara mensup kimselerin sayısı :

Orta Asya hakkında, Kafkasya'da olduğu gibi kesin bir rakam yoktur. Mambetaliev Kırgızistan hakkında, Bazarbaev Karakalpaklar hakkında, Saldbaev Özbekistan hakkında, Kadırov da Tacikistan hakkında bazı muğlak rakamlar vermişlerdir. Verilen bu rakamlara göre "*tarikat*" mensupları ile "*kayıtlı olmayan mollalar*", "*fanatik müslümanlar*"ın ekseriyeti ile, Orta Asya'nın otuz milyonluk toplam müslüman nüfusunun % 10'unu teşkil eden üç milyon civarında küçük bir kısmından oluşan "*inanarak müslüman olanlar*"la "*gelenek icabı müslüman olanlar*" ı temsil etmektedirler. Muhtemelen bu rakam çok abartılmıştır. Fakat, bugün bir tarikat mensubunu tesbit etmenin hayli zor olduğunu da hatırlamak gerekir. Çoğu zaman belli bir kabilenin bütün üyeleri (Komünist Partisi'nin üyeleri de dahil) tarikat mensubu olarak kabul edilmektedir.

5- Tarikatların faliyeti :

Bütün Sovyet kaynakları, tarikatların biri dîni, diğeri siyasi iki ayrı sahada faliyet gösterdiklerini ittifakla kabul etmektedirler.

a) Dini faaliyet :

Orta Asya'da tarikatların, inanç, kültürel gelenek ve hayat tarzı olarak İslâm'ı kurtarmış olduklarını söylemek mübâlağa değildir. Bu nasıl olmuştur ? Bizzet Sovyet yetkilileri dahi şu hususlarda pek çok bilgi vermektedirler :

-Arapça'nın ve dînin temel ilkelerinin öğretildiği gizli okullar. Bu hususta bütün Cumhuriyet'lerle ilgili pek çok kaynak vardır.

-Gizlice ibadet yapılan evler.

-Biraz Arapça bilen ve sünnet, nikâh ve defin işleri gibi gerekli dini vecibeleri yerine getirebilen "kayıtlı olmayan mollalar".

-Dini hayatın gerçek merkezleri durumunda olup, "zükür" ve cemaat halinde namazların ifâ edildiği kutsal mekânlar. Yetkililerce sürekli kapalı tutulan bu yerlerin çoğu müslümanlar tarafından açılmaktadır. Bunların en meşhurları arasında, Oş'taki Taht-ı Süleymân (1950'de Kurban Bayramı'nda 50 bin kişi ziyaret etmiştir) ile Kunia-Urgenç'teki Şeyh Necmuddîn Kübrâ'nın, Bayram Ali'deki Şeyh Hemedâni'nin, Buhara'daki Şeyh Bahâuddîn Nakşbend'in, Düşembe'deki Şeyh Yûsuf Çarhî'nin ve Merv'deki yeni açılıp "restore" edilen Sultan Sancar'ın türbelerini zikredebiliriz.

Bu meşhur yerlere, aynı şekilde oldukça değer verilen diğer yüzlerce kutsal yeri ilave etmek gerekir. Kutsal yerlerle ilgili olarak, bu yerlerin sürekli ifşa edildiği bir sürü literatür mevcuttur. İdari tedbirler yeterli gelmediği için, yetkililer oralara yapılan ziyaretleri müftülerin "fetva"ları vasıtasıyla (Taht-ı Süleyman aleyhinde 1958'deki "fetva" ile "türbe"ler aleyhine verilen 1959'daki "fetva") yasaklatmaya çalışmaktadırlar. Fakat müftüler müslümanlarla bir polemik ve bir kopukluk içerisine girmeye pek istekli değildirler.

Son olarak ve bilhassa, tarikatların asıl rolü, sürekli yapılan va'z veya bir "karşı-propaganda" üzerinde yoğunlaşmaktadır. Gerçekten de, ajitpropa mensup propagandacıardan daha fazla sûfi vardır. Bir Fransız turist, Mart 1982'de Semerkand pazarının bir "çayhâne"sinde, olaya göz yuman "mills" in de huzurunda, son derece ilgiyle izlenen bir va'z veren sûfi bir vâizli müşahede

edebilmiştir.

b) Siyasi faaliyet :

Tarikatların siyasi faaliyetini izah etmek daha da zordur. Birçok Sovyet gözlemci, tarikatların bir devlet içinde devlet, Sovyet yönetimi dışında yarı-gizli ve Sovyet sistemine açıkça düşman bir müessesese yaratmaya çalıştıklarına dikkat çekmektedirler. Bunlardan bazıları, Orta Asya'da -ve bilhassa Kafkasya'da- tarikatların bir tür siyasi muhalefet partilerini temsil ettiklerini bile kaydetmektedirler. Tarikatların siyasi faaliyetini koruyan sıkı gizlilik sebebiyle ve Sovyet kaynaklarının en azından resmi bilgilerle yönlendirilmiş olmalarını nazarı itibara alarak, yapıları değerlendirmelerde son derece ihtiyatlı olmak ve bilhassa Sovyet kaynaklarının bütün kötülükleri onlara hamletmek ve karanlıkçılık, fanatizm, ihanet (emperyalistlerin hizmetinde) gibi her türlü cinayete suçlamak suretiyle süfi teşkilatları kötülemek ve aynı zamanda onların müslümanlar üzerindeki etkisini azaltmak istediklerini unutmamak gerekir.

Tarikatlarda, Sovyet dünyasını tümüyle reddetme şeklinde kendini gösteren aşırı bir radikalizmden, düşman fakat etkili olmayan bir zihniyete kadar bir dizi tutum mevcuttur. Değerlendirmede bir "orta yol" tutmaya gayret ederek, Orta Asya'daki tarikatların şu andaki faaliyetini, şu birkaç hususu zikretmek suretiyle özetleyebiliriz :

-Örneği verilmiş olan katı disiplin.

- "Zekât"ın toplanmasıyla (bu gayri kanunî olsa bile) oluşturulan özel mali kaynak.

-Para cezaları ve hattâ, şayet Sovyet kaynaklarına inanmak gerekirse, bazı tarikatlarda (Atlı İnanlar gibi aşırılıkçı tarikatlarda) duruma göre dinden dönme suçundan dolayı ölüm cezası vermeye dahi yetkili gizli mahkemeler.

- "Politize olma" yolunda, bilhassa haftalık "zikır" toplantıları sırasında Sovyet Ajithrop'undan daha etkili olarak kendini gösteren sabırlı ve sürekli bir propaganda vasıtasıyla yürütülen entellektüel seferberlik.

- Bazı tarikatlarca (Veyis Hacı, Atlı İnanlar) Sovyet rejiminin radikal bir tarzda reddedilmesi.

-Askerlik hizmetinin reddedilmesi.

-Okullara gitmeme.

-Kolhoz sistemini reddetme : Veyis Hacilar'la Laçiler, sosyalist toplumun tamamen dışında yaşamak maksadıyla surf kendilerine mahsus kolhoziar teşekkül ettirmişlerdir. Öyle görünüyor ki bu iş, Sovyet basınında verilen örnekler yoluyla bu hususta yapılan değerlendirmede zannedildiğinden ("*Orta Asya Moskova'nun uzağındadır*" şeklinde) daha da kolaydır.

-Mazîyi yüceltme, Ruslar'a karşı direniş övme, Dini olanla millî olanı birbirine katma ve "*çihad*" ruhunu muhafaza etme yoluyla icra edilen yoğun "*milliyetçi*" propaganda (bu husus en azından, Sovyet kaynaklarında yer alan bir suçlamadır). Bunlardan "*çihad*" ruhunun muhafaza edilmesi, Sovyet iktidarı açısından tarikatların faaliyeti içerisinde en tehlikeli olanıdır.

-Nihayet, en aşırı durumlarda, Kırgızistan başbakanının öldürülmesi gibi "*siyasi haydutluk*". Fakat bundan bahsedenler ve bu nokta üzerinde ısrar edenler Sovyet kaynaklarıdır.

Resmî Sovyet kaynaklarının açıklayıp işaret ettikleri şeylerden ne elde edilebilir ?

Son derece ihtiyatlı olmak suretiyle şöyle bir sonuca varmaya teşebbüs edebiliriz : Son on yıl zarfında, din aleyhtan profagandanın en büyük kısmı (Kuzey Kafkasya'da ise tamamı) "*tarikah*" ları hedef almıştır. Aliev, Raşidov, Gafurov, Yusuf Zade gibi sorumlu yöneticiler, düzenli bir şekilde, kayıtlı olmayan "*din adamları*"nın, "*yobaz*" ların ve "*fanatik mollalar*"ın (bunlar eş anlamlı tabirlerdir) tehlikesini ilân etmektedirler.

Bu endişenin sebebi nedir ? Bu hususta şunları söyleyebiliriz : Nüfusun artması sonucu, Orta Asya'da yerlilerin oranı çok çabuk artmaktadır. Nitekim Orta Asya'da, kültürel ve sosyal hayatta görülen bir "*yeniden islâmleşme*"nin yanı sıra bir "*yerlileşme*" ye şahit olmaktayız. Halbuki, bu gelişmeden yararlanan taraf, resmî İslâm değil, tarikatların temsil ettiği "*paralel İslâm*" dır. Sonuç olarak öyle görünüyor ki, tarikatlar Kuzey Kafkasya'da olduğu gibi Orta Asya'nın

bazı bölgelerinde (Türkmenistan, Kırgızistan), hâlâ tam olarak bilinmeyen mahalli milliyetçilik akımlarını ele geçirmeyi başarmış durumdadırlar.